

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

חיים רבין

מסורות הלשון – תעתיקים קדומים

מהו תעתיק?

"תעתיק" הוא רישום של לשון שאיננה נכתבת בדרך כלל, או רישום של לשון בשיטת כתיבה אחרת מזו המשמשת את דובריה. בתקופה המודרנית נוצרו גם תעתיקים רשמיים, כגון הכתיב של שמות מקומות בתמרורי הכבישים באותיות לטיניות, שנקבע על-ידי האקדמיה ללשון בשנת תשי"ז.

אחד השימושים החשובים של תעתיק הוא להדריך את הקורא כיצד לבטא מלים של שפה זרה, בעיקר כאשר הכתיב המקובל של אותה שפה איננו אחיד ויש בו סטיות מן הכללים, כגון באנגלית, אשר בה מסמנים את המבטא הנכון במילונים חד-לשוניים, וכן בשפות אשר בכתיבן הרגיל אין סימנים לכל ההגיים המשמשים בהן. העברית היא דוגמה לכך, שהרי על-פי רוב אין סימון ברור לתנועות, והאותיות בי"ת, כ"ף, פ"א, שי"ן אינן חד-משמעיות.

במקרים מן הסוג האחרון נוקטים "תעתיק פנימי", כלומר אפשר להוסיף סימנים ליד האותיות או בתוך, דהיינו הנקודות בתוך ב, כ, פ, ומעל ל-ש, נקודות המלוות את האות וי"ו, ועל-ידי מערכת סימני התנועות מעל האותיות ומתחתיהן, כלומר "הניקוד". שיטה זו, שהופיעה בפעם הראשונה בהודו, עברה דרך החבשית והערבית אל העברית והסורית. אפשר לטעון שהניקוד הוא תעתיק של הכתיב הבלתי-מנוקד, ועל כן הוא משמש בדפוסים בשביל ילדים, בשירה ובספרי דקדוק, וכן בסידורי תפילה.

בזמננו תכליתו העיקרית של התעתיק היא לעזור לקורא לבטא את הכתוב בצורה הנכונה במקרי ספק. כשמדובר בכתובות או ספרים עתיקים, התעתיק עשוי לגלות לנו כיצד ביטאו אז את המלים, אבל לעתים התעתיק עצמו טעון הסבר, וצריך לגלות את משמעותו הפונטית. לפעמים יש ספקות לאיזו לשון מתייחס התעתיק.

תעתיקי תל-אל-עמארנה

התעתיק הקדום ביותר הידוע לנו, קשור לטבלאות תל-אל-עמארנה, 350 מכתבים שנתגלו על טבלאות חרס בשרידי עיר במצרים, דרומה מקהיר, שהייתה במאה ה-14-15 לפני הספירה מקום מושבו של מלך מצרים. רוב המכתבים בא מארץ-ישראל, לבנון וסוריה, וכתוב באכדית, אבל יש בתוכם הרבה צורות של פעלים שאינן אכדיות, אלא דומות לפועל העברי, ומייצגות את הכנענית המדוברת אז. נוסף על כך יש כ-40 תעתיקים המסבירים מלים אכדיות, וגם הם מלים וצורות כנעניות (המכתבים פורסמו על-ידי J. A. Knudtson, בשני כרכים, בשם *Die El-Amarna-Tafeln*, 2 Volumes, Leipzig 1915. רשימת המלים הכנעניות בכרך השני, עמ' 1545-1549).

הבעיה היא, מה היחס בין הלשון המיוצגת על-ידי מלים אלה ובין העברית. ליד הכנענים ששלטו בארץ, ושללא ספק הם (או סופריהם) השתמשו בלשונם המדוברת בהערות הנ"ל, מוזכרים שם "חֲבִיךְ", אנשים ששהו מחוץ לערים ונחשבו לסכנה. כיוון שלאות עי"ן מקבילה ח"ית אכדית במלים "אענה", "שער" ו"זרוע", ראו חוקרים אחדים את החֲבִיךְ כעברים, ועל זאת נבנתה תאוריה, שהעברים שהו אז בכנען כנוודים, ושם גם קיבלו את העברית. כיוון שהמידע שאפשר לשאוב מן התעתיקים מוגבל, קשה לקבל את המסקנה שהעברית היא כנענית עם תוספות מלשונם הקודמת של החֲבִיךְ ומשפות אחרות, "לשון מעורבת", ולבנות על השערה זו הסברים לכמה תופעות בדקדוק של לשון המקרא.

הדגמה של מלים כנעניות כהערות למלים אכדיות ממכתבי תל-אל-עמארנה

abadat אבדה; ahni ענית; ahrišu הייתי עצוב; aḥharunu מאחוריו; anaya
אניה; anūki אנכי; aparū עפר; arū הייתי שיכור; asiru אסיר; badiu בָּדוּ;
baniti בנית; batiti בטחתי; baṭnu בטן; ḥaiama חי; ḥamudu חמוד;
ḥanpu חָנָּי; ḥaparu עפר; ḥarri הרים; ḥazilu שָׁדָד; ḥaziri עצר; hiḥbē
החביא; ḥinaya עֵינֵי; ḥullu עול; ḥumitu חומה; yakillini יַקֵּל בי; yapu
יפה; yazini יוציאני; yazkurmi יזכרני; iggiušu פגעו בו; iḥnupu היו
חנפים; yiḥnanuni יִחְנָנֻנִי; yiša יֵצֵא נָא; yukabid יִכְבֵּד; kilubu כלוב;
labitu לָבֵנָה; laqaḥu לקחו; lakiḥu נלקחו; lēlu, līlu לילה; maḥzīramu
מחסורם; maḥzuu הרגוהו; maškanāka משכנותיך; mema, mima מים;

mešalime מי שעשה שלום; mûṣu שקיעת (השמש); naqṣapti נקצפתי; nuḥti
 אני נינוח; nuḥuštu נחושת; nupul פול (ציווי); ruṣunu ראשנו; ṣaduq ana
 הצדק עמי; šaḥri שער; šamuma šamēma שמים; šatē שָׁדָה; taḥtamu
 תחתם; timitunanu תמיתונו; ubilimi מובילים; sukini סוכן; ūnu צאן;
 suruh זרוע; surwa צָרִי; suzima סוסים.

תעתיקי תרגום השבעים

"תרגום השבעים" של המקרא ליוונית נכתב, לפי מקור עתיק, במאה השלישית לפני הספירה. מלבד תעתיקי השמות הפרטיים, שמות מקומות וכו', יש גם מספר רב של מלים – שמות-עצם, שמות-תואר ופעלים – שלא תורגמו, אלא הועתקו לאותיות יווניות.

כמו כתב היתדות, כך הכתב היווני מציין גם את התנועות. על כן התעתיקים בתרגום השבעים מספקים לנו את צורתן הפונטית של המלים העבריות, כפי שהייתה נהוגה אז בפי היהודים, אך זאת רק במידה שבאלף-בית היווני היו אותיות להגיים שבעברית. לא היה בכתבם סימנים לאותיות העבריות א, ה, ח, ט, ק, ש, ש. כפי שנראה, הבחין התעתיק בין שני מבטאים של עי"ן וחי"ת (ראה הנאמר להלן על כפילות חי"ת ועי"ן) שהכתב העברי לא הבדיל ביניהם, זאת אומרת שהתעתיק לא היה קשור רק באותיות, אלא גם במבטא. באותה תקופה לא נהג ציון התנועות בכתב העברי, ורישום התנועות בנוסח היווני היה לפי השמיעה, ואף ציין במידת-מה הבדלים בין תנועות גדולות ותנועות קטנות, ככל שהיו סימנים לכך בכתב היווני.

הדגמה לתעתיקים בתרגום השבעים

התעתיקים הנדונים להלן לקוחים מתוך ספרו של פרופ' פ"נ סימוֹטָה מאוניברסיטת סלוניקי, בשם "המלים הלא-מתורגמות בטקסט תרגום השבעים", סלוניקי 1968. לא רשמתי כאן מקרים הנובעים מטעויות-קריאה של מתרגמי השבעים בגלל דמיון אותיות עבריות, כגון xorxor ל"כדכד" (יחזקאל כג, טז).

כדי שיבין גם הקורא שאינו בקיא באלף-בית היווני ובמבטאו, עשיתי כאן תעתיק משני לאותיות הלטיניות: הסברים ניתנים רק לאותיות המשמשות שלא בצלילן המקובל:

b - ב; g - ג; d - ד; k - כ; l - ל; m - מ; n - נ; p - פ; ph - פֿ; r - ר; s - ס; ש;
 t - ט; th - ת (כמו ט ערבית); x - כֶּ; z - ז; a - פתח, קמץ; e - צירי; e - סגול;
 i - חיריק; o - חולם, לעתים קמץ; ou - קיבוץ, שורוק; e - חולם ארוך.

סימוטה מביא את כל התעתיקים, הן של שמות פרטיים והן של צורות דקדוקיות ומלים, לפי האלף-בית היווני, ודן בעיקר בהבדלים בין כתב-יד, אבל אינו עוסק בשיטותיות ביחס שבין הצורה המתועתקת והניקוד שבנוסח המקרא, שכידוע התפתח ונקבע סופית יותר מאלף שנה אחרי תרגום השבעים, כלומר במסקנות לגבי תולדות הלשון העברית, אבל מאידך גיסא הניח בספרו יסוד נוח למחקרים בכיוון זה.

כאן יובאו כמה תופעות בעלות עניין, בלי להתנסות במסקנות כוללניות.
 1. הפתח שבהברות סגורות מופיע הרבה כסגול, כגון גלגל gelgel, (יחזקאל י, יג) שרשרות serserōth (דברי הימים ב' ג, טז), שופר sōpher (דברי הימים א' טו, כח). מקרה מיוחד הוא עבֶדֶת ebdath (דברי הימים א' ד, כא), אולי בהשפעת הצורה עבדות.

2. חיריק טברני מופיע בתרגום השבעים כשורוק: עתיקים athoukim (דברי הימים א' ד, כב), והשווה אדיריהם adōreem (נחמיה ג, ה).
 3. בהברה סגורה, חיריק חסר טברני מופיע בתרגום השבעים הרבה פעמים כפתח: מִדְבָּר madbaritis (יהושע ה, ו ועוד), מִשְנֶה masena (מלכים ב' כב, יד), masanai (דברי הימים ב' לד, כב), מִבְצָר mapsar (שמואל ב' כד, ז), כְּבֶרֶת xabratha (בראשית לה, טז וגם מח, ז). בהברה מוטעמת נדיב nadab (שיר השירים ז, ב).

4. קמץ טברני בלתי מוטעם מופיע שם כצירי: בְּרָקָנִים barkēnim (שופטים ח, ז), וכן הַדְבָרִים abedērin (דברי הימים א' ד, כב), כנראה במקום adebērin. תא מתועתק בכמה מקומות thee.

5. קמץ טברני מופיע כשורוק, כגון מזלות mazourōth (מלכים ב' כג, ה), והשווה מְאֻרֹת (איוב לה, לב). כך גם מְעוֹן mouōn (שמואל א' ב, לב).

6. בהברות פתוחות מוטעמות, סגול וצירי טברניים מופיעים שם כ-a, למשל פסח phasek, pasex בכמה מקומות, נָגֵב nageb, נָבַל nabal (שמואל א' י, ה).
 7. חולם טברני מוטעם מיוצג על ידי a: רָתֵם rathmen, (מלכים א' יט, ד), קִדָּשׁ kadēs (דברים לג, ב), הַצִּרְפִי saraphai, sareph (נחום ג, לג).

8. חולם טברני מופיע שם כשורוק, כגון אֶפֹד ephoud (שופטים יז, ה, ועוד);

פֶּלְמוֹנִי הופך phelmouni (דניאל ח, יג), ואפילו לו נעשית lou (מלכים א' ד, י) בכתב־יד B.

9. תופעה שכיחה במיוחד, שאין צורך להביא לה דוגמאות, היא הבעתו של שווא נע טברני בהברה הראשונה כ־a.

המלה "איפה" בתור מידה של חומר נשאלה ממצרית בימי הפרעונים, ששם הייתה aipat, אבל בתרגום השבעים היא במקומות רבים oiphi בהתאם למבטא הנהוג בקופטית, שלב התפתחות המצרית בזמן התרגום. בעיה מיוחדת בשביל התעתיק היו ההגיים העבריים ח' וע', וזאת משתי סיבות: כל אחד מן השניים שימש בשני מבטאים, שלאחד מהם לא היה שום מקביל באלף-בית היווני: לגבי ח' ההגה לפי המבטא של בני עדות המזרח כיום, ח ערבית, ולגבי ע' אותו דבר, ע ערבית. המבטא השני הקביל ל־ח ול־ע הערביים, ונכתב בתעתיקים היווניים x ו־g. בדיקה של התעתיקים אצל סימוטה מוכיחה שכל המלים עם x ועם g אכן נכתבים בשורש המקביל בערבית לפי הסוג השני, הגרונִי, ואילו אלה שיש להם אפס, שייכים לסוג הלועי, דהיינו שההבדל שאינו קיים בשום מבטא חי של העברית, עדיין היה קיים בתקופת תרגום השבעים. נשאלת השאלה, למה הכתב העברי הקדום לא הבחין בין ההגיים הלועיים והגרונִיים בזמן שעוד הבדילו ביניהם.

לסטיות מסוימות של התעתיקים מצורת המלים העבריות לפי הדקדוק אין הסיבות ענייני מבטא, אלא סיבות אחרות, למשל, יש מקרים שהתעתיק מבוסס על צורה ארמית של המלה, אולי מפני שהמעתיקים היו יותר מנוסים בארמית מאשר בעברית. כך המלה גֶר (שמות יב, יט) מתועתקת geiōras על-פי ארמית גִיּוֹרָא; וכן תּוֹדוֹת, במובן שירי תודה (נחמיה יב, כז) מוחלף בצורה thōdatha, כלומר תוֹדָאָתָא, הבאה בתרגומים הארמיים למקרא.

תופעה מיוחדת, שעדיין לא נפתרה מהותה, היא החלפת נו"ן ברי"ש. בירמיהו לז, טז (ביוונית מד, טז) כתוב בעברית "כי בא ירמיהו אל בית הבור ואל הַחַיִּיֹּת", אך בתרגום השבעים במקום "חניות" יש xereth, כלומר מקום חרות בתוך הקרקע. בשמואל א' כ, מא "דוד קם מאצל הנגב", צירוף שעדיין אין לו פתרון, ובשבעים כתוב argab, תעתיק מלה עברית, החוזרת באותו פרק בפסוק יט ובצורה to ergab כתרגום של "האבן האזל".

לפעמים תעתיקים לכאורה מוזרים מתגלים כצורות הנכונות לעומת כתיב אותה המלה בנוסח המקרא. דוגמה לכך יש במלכים ב' ד, לט: "ויצא אחד אל השדה ללקט ארת" עליפי מלה מסופקת באוגריתית, מוצע שזה צמח חלמית (mallow), שאין לו תכונות מזיקות, אבל גם קשה להבין, למה חיפש האיש דווקא צמח זה. תרגום השבעים נותן כאן את התעתיק *ariōth*, מן השורש אר"ה שפירושו "קטף, אסף", הנמצא גם באתיופית, כלומר האיש חיפש סתם צמחים לקטיפה, ועל כן טעה. הרמב"ם משתמש במלה "אריות" בפרק מעשר שני, ראה בן-יהודה, מילון 390, ערך אַרְיָה.

הקספלה

תעתיק רצוף של פסוקי מקרא באותיות יווניות קשור בשמו של מלומד נוצרי, אוריגנס, 184–254 באלכסנדריה שבמצרים. המלים העבריות בו באות זו מעל זו, וליד כל מלה תעתיקה באותיות יווניות, וכן, באותו סדר, ארבעה תרגומים ליוונית, על כן השם "מוכפל בשש". רק מספר עמודים מתוך ספר תהלים נשמרו עד היום.

שיטת התעתיק דומה לזו שבתרגום השבעים, אבל צורת המלים בה מתרחקת יותר מן המבטא והניקוד העברי. יש להניח, שהיא מתקרבת למבטא העברית שבפי יהודי מצרים במאה השלישית, שמהם בוודאי למדו הנוצרים את הלשון (גם היירונימוס, מתרגם המקרא ללטינית [348–420], מזכיר את מוריו היהודים).

הדגמה לתעתיקים בהקספלה

להלן מובאים חמשת הפסוקים הראשונים של פרק לא בתהלים (בתעתיק לאותיות לטיניות, כמו בפרק הקודם).

1. למנצח מזמור לדוד
lamanassē mazmōr ldaueid.
2. בך ה' חסייתי אל-אבושה לעולם בצדקתך פלטני
bax 'h asithi, el ebōsa lōlam, bsedkathax phelletēni.
3. הטה אלי אזנך מהרה הצילני היה לי לצור-מעוז לבית מצודות להושיעני
ettē ilei oznax, mēēra esilēni, aiē: li lasour maoz, lbēth msoudōth lōsiēni.

4. כי סלעי ומצודתי אתה ולמען שמך תנחני ותנהלני

xi selei oumsoudathi aththa, oulman semax thenēni outhneelēni.

5. תוציאני מרשת זו טמנו לי כי אתה מעוזי

thoōsiēni meresth zou tamnou li, xi aththa maozi.

מבחינת סימני התעתיק וההגאים שהם מייצגים, זו אותה שיטה כמו זו של תרגום השבעים, אבל המבטא שהיא משקפת השתנה במשך 500 השנים שעברו ביניהם. זו הדוגמה העתיקה ביותר של מסורת קריאה עדתית, וראוי שתיחקר. אחת התכונות שלה, שכנראה בוטלו בה שווא נע (לבית, מצודות) וסגול בלתי מוטעם (מֶרֶשֶׁת), וכן שכינוי גוף שני יחיד זכר איננו אלא אֶלָּא.

סיכום

נמצאנו למדים שהתעתיקים מעידים על קריאת העברית בימיהם. וגם זאת: התעתיקים מלמדים, לעתים קרובות, שהיו מסורות קריאה שונות מאלה שאנו מכירים בעברית של המקרא כפי שאנו מכירים אותה מן הניקוד הטברני הנוהג בימינו.